УДК 32-027.21
https://orcid.org/0000-0002-0419-4100
https://orcid.org/0000-0003-1381-3281
http://doi.org/10.5281/zenodo.1294948

С. Є. Євсєєв, І. В. Тодріна

КОНЦЕПЦІЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В ЛІБЕРАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ XVIII-XIX СТОЛІТЬ

Показано, що в рамках ліберальної парадигми економічною основою концепції народного суверенітету був обсяг капіталів, що могли вільно конвертуватися у ресурси влади. На ранньому етапі розвитку індустріального суспільства вільна конкуренція великого числа власників сприяла відносно рівномірному розподілу ресурсів між ними, що сприяло суттєвому розширенню доступу до прийняття державно-владних рішень. Однак монополізація економіки в останній третині XIX ст. привела до відсторонення основної маси власників від інституційного впливу на органи державної влади, що стало однією з основних причин занепаду ліберальної ідеології та пошуку нових концепцій реалізації народного суверенітету.

Ключові слова: *народний суверенітет, лібералізм, державна влада.*

С. Е. Евсеев, И. В. Тодрина

КОНЦЕПЦИЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА В ЛИБЕРАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ XVIII-XIX ВВ.

Показано, что в рамках либеральной парадигмы экономической основой концепции народного суверенитета был объем капиталов, которые могли свободно конвертироваться в ресурсы власти. На раннем этапе развития индустриального общества свободная конкуренция большого числа собственников способствовала относительно равномерному распределению ресурсов между ними, способствовало существенному расширению доступа к принятию государственно-властных решений. Однако монополизация экономики в последней трети XIX в. привела к отстранению основной массы владельцев от институционального влияния на органы государственной власти. Это стало одной из основных причин упадка классической либеральной идеологии и поиска новых концепций реализации народного суверенитета.

Ключевые слова: *народный суверенитет, либерализм, государственная власть.*

S. Yevseyev, I. Todrina

CONCEPT OF POPULAR SOVEREIGNTY IN LIBERAL DISCOURSE XVIII-XIX C.

It was shown that within the framework of the liberal paradigm, the economic basis of the concept of popular sovereignty was the volume of capital that could freely be converted into the resources of the authorities. At an early stage in the development of an industrial society, the free competition of a large number of owners contributed to a relatively even distribution of resources among them, which contributed to a significant increase in access to state-government decision-making. However, the monopolization of the economy in the last third of the nineteenth century. led to the removal of the bulk of the owners from the institutional influence on the state

© С. Є. Євсєєв, І.В. Тодріна, 2017

authorities, which was one of the main reasons for the decline of liberal ideology and the search for new concepts of the implementation of popular sovereignty. The classics of liberal democracy came from the postulate of the equality of all members of society. Ignoring actual inequalities within the framework of a liberal theory has become contradictory with real political practice already in the first period of the existence of bourgeois republics. The introduction of a property qualification for the use of civil rights and quotas for participation in the election process for representatives of various social groups marked the exclusion from the composition of the nation as the bearer of the sovereignty of the actual majority of this nation.

Key words: *national sovereignty, liberalism, state power.*

Постановка проблеми. Ідеологія лібералізму практично вперше в історії ввела в політичний обіг поняття суверенітету народу. Це поняття вже більше двох століть є предметом гострих дискусій як академічного характеру, так і в прикладному плані. Не дивлячись на те, що сьогодні народний суверенітет формально визнаний основою сучасної політико-правової системи, його реалізація в чистому вигляді й досі виглядає проблематичною. Демократія як форма цієї реалізації все частіше вживається разом із прикметниками «керована», «обмеженого доступу», «виборча» тощо, що фактично змінює саму сутність цього поняття.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема народного суверенітету в політичній концепції лібералізму є предметом пильної уваги політологів, соціологів, юристів, філософів. Основні методологічні принципи її вивчення визначили дослідження таких класиків політико-правової думки, як Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гізо, Ж. де Местр, Ж. Марітен, К. Шмітт. Розробці теорії національного суверенітету сприяли дослідження М. Вебера, Т. Веблена, Р. Даля, К. Дойча, М. Дюверже, К. Кребіла, Л. Оппенгеймера, Т. Парсонса, Р. Хааса. У сучасній українській науковій літературі дана проблематика підіймалася в працях О. Воронянського, В. Гапотія, В. Кременя, М. Розумного, Н. Палієнка, Ю. Тарана, А. Ященка та ін.

Метою даної статті є розгляд генези формування концепції народного суверенітету в рамках ліберальної парадигми як відображення суспільно-політичної та економічної реальності раннього індустріального суспільства XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У ліберальній політичній думці концепція суверенітету замінила собою більш раннє поняття сюзеренітету — феодального верховенства власника-розпорядника земельних територій над своїми васалами-утримувачами земельних наділів без права втручання у справи їхнього володіння за умови виконання васального договору. Як і право сюзеренітету, право суверенітету початково виступало характеристикою не держави, а самої особи суверена [8].

Остаточна перемога ринкових відносин над феодальними наприкінці XVIII-на початку XIX ст. суттєво змінила структуру суспільства. Зазнали руйнування станові обмеження на користування політичними правами. Реальна політична влада від обмеженого кола привілейованої аристократії переходила до досить широкого кола підприємців, можливості яких впливати на політичний процес закріплювалися не законом, а обсягом капіталів, що могли вільно конвертуватися у ресурси влади. Вільна конкуренція великого числа власників сприяла відносно рівномірному розподілу ресурсів між ними. Оскільки, концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади [5], в період раннього індустріального суспільства це зумовило відносно рівноправний доступ маси дрібних власників до впливу на формування органів державної влади.

У XIX ст. розвиток суспільних відносин привів до становлення парламентської форми правління в ряді держав як із республіканським, так і з монархічним устроєм. У парламентському типі держави – як при республіканській, так і при монархічній формі правління – саме цьому виборному органу законодавчої влади, сформованому на основі цензової демократії, підпорядковувалася виконавча вертикаль, яка й складала основний механізм держави. Таким чином, навіть формальне право на монополію формування державно-владних рішень остаточно перестало бути прерогативою монарха. Однак при цьому виявилося, що до складу нового суверена – нації можуть входити далеко не всі представники народу. Обмеження політичних прав основної маси населення продовжувалося вже не

на основі станової приналежності (хоча, наприклад, у Великій Британії робітники не мали права голосу аж до початку XX ст.), а на основі майнового цензу.

Закріплення політичного статусу власників у результаті революційних соціальних катаклізмів у Нідерландах, Англії, Франції та США вже на початку XIX ст. зумовило трансформацію ранньоліберальної ідеї суверенних прав народу на підставі суспільного договору в ідеологію класичного лібералізму [12]. Саме на основі цієї ідеології й відбувалося утвердження концепту національного суверенітету в період індустріального суспільства.

Сам термін «лібералізм» походить від латинського «libertas», тобто свобода. Основою лібералізму є свобода, яка згідно з класичною дефініцією Декларації прав людини і громадянина, розуміється як «право робити все, що не порушує свободи іншої людини; використання природжених прав кожною людиною не має інших меж, ніж ті, які забезпечують іншим членам суспільства змогу користуватися такими самими правами». У XIX ст. лібералізм став однією з найвпливовіших політичних та інтелектуальних течій.

Концептуальну основу лібералізму складають дві головні тези. Перша полягає у твердженні, що особиста свобода і приватна власність є найвищими соціальними цінностями. Друга – у твердженні, що реалізація цих цінностей не тільки забезпечує розквіт усього творчого потенціалу особи та її благополуччя, але й водночас веде до розвитку як суспільства в цілому, так і держави зокрема. Тому ліберальна ідеологія акцентувала увагу не на участі народу в державному житті, а на недопущенні державного втручання в справи приватного життя, в першу чергу – бізнесу та відносин власності. Політичне поняття «громадянин» поступилося господарсько-правовому поняттю «фізична особа». Держава ж розглядалася в першу чергу не стільки як механізм влади, а як юридична особа, що вступає у правові відносини з іншими юридичними та фізичними особами. Таким чином, лібералізм фактично підмінює суб'єктність владної конкуренції між соціально-

економічними класами та соціальними групами моделлю антагонізму між внутрішньо єдиним «суспільством» та державою, якій приписується понадсоціальна (а фактично — позасоціальна) сутність. Саме ця особливість лібералізму дозволила його використання у якості інтегративної ідеології на протязі всього часу існування індустріального суспільства.

На відміну від теорій суспільного договору, для постреволюційного лібералізму характерна відмова від конструювання ідеальних моделей системи державної влади на основі природного права. Натомість основне місце було відведене тлумаченню чинного законодавства (так званого позитивного права) та його систематизації. Позитивне право розглядалося як найвище досягнення людства, держава – як суб'єкт, що не повинен мати інших інтересів, крім захисту порядку і свободи. Відповідно рішення суверенної державної влади незалежно від їхнього змісту зайняли місце природних прав людини, що визначають принципи права [3].

На розвиток ліберальної ідології вплинули також погляди родоначальників концепції правової держави Карла Велькера і Роберта фон Моля, які не лише відділяли суспільство від держави, але й проголосили найважливішим завданням останньої забезпечення свободи громадян. Згідно ліберальній концепції держава повинна забезпечувати «громадянську свободу» та безпеку особи і її приватної власності, не обмежуючи ні особистих прав, ні прав власності. Поняття громадянської свободи включає в себе свободу приватної ініціативи, підприємництва, договорів, а також свободу слова, совісті, думок і друку. Особливо наполегливо класичний лібералізм відстоював ідею обмеження суверенітету держави в сфері економіки [10]. У політекономії того часу це виражалося відомими формулами «free trade» (вільна торгівля) в Англії та «laissez faire, laissez passer» (дайте діяти, не заважайте) у Франції.

Водночас пам'ять про терор під час Великої французької революції та американської війни за незалежність підірвали романтичну віру наступників просвітників у можливість практичної реалізації народного суверенітету. Так,

французький філософ Бенджамен Анрі де Ребек Констан, відкидаючи дану концепцію, зазначав, що необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи не менше, ніж влада монарха. «Якщо суверенітет не обмежений, – стверджував Б. Констан, – немає ніякого засобу створити безпеку для індивідів ... Суверенітет народу не безмежний, він обмежений тими межами, які йому ставлять справедливість і права індивіда» [9, с. 99]. А наявність цих меж перетворює стримування влади і контроль над нею в основний принцип політико-інституційного устрою суспільства.

При цьому мислитель підкреслює потребу чіткого визначення конкретного ступеня соціальної корисності інститутів влади, детального закріплення меж їхньої компетенції. Виходячи з цього, Б. Констан засуджував будь-яку форму держави, де існує «надмірна ступінь влади» і відсутні гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями є громадська думка, а також поділ і рівновага гілок влади. Цінність політичної свободи, за Б. Констаном, зумовлюється лише тим, що вона є гарантією свободи індивідуальної. На думку філософа, сучасне суспільство не потребує колективізму, оскільки «успіхи цивілізації, комерційні напрями нашого часу, міжнародні зв’язки розвивають і урізноманітнюють до нескінченності засоби для добробуту приватної особи. Щоб бути щасливими, люди не потребують нічого, крім повної незалежності у всьому, що стосується сфери їхньої діяльності, їхніх занять, підприємництва, фантазій» [9, с. 102]. Громадянином сучасна людина стає тільки задля того, щоб сприяти вільному користуванню своїми особистими правами. Тому політичну свободу доцільно обмежити участю громадян у виборах представницької установи, яка входила б до системи вищих органів влади. Однак ця установа повинна бути лише органом вираження громадської думки, пов'язаним і обмеженим у своїй діяльності компетенцією інших державних органів.

Головними гарантіями суверенітету народу, за Б. Констаном, є свобода друку (оскільки він вважав, що сила громадської думки симетрична силі державної влади), відповідальність чиновників та розподіл гілок влади.

Розглядаючи співвідношення державного суверенітету та індивідуальної свободи, Б. Констан зазначає, що забезпечення прав насправді тільки обмежує діяльність державної влади межами закону, «за якими влада вже позбавляється свого значення. Перейшовши цю законну межу, вона перетворюється у свавілля, тобто у пряме насильство над особою» [9].

По новому, у порівнянні з ранньоліберальною просвітницькою концепцією народного суверенітету, розглядалося Б. Констаном і право народу на доступ до політичних прав. Виводячи «здатність до користування політичними правами» з права власності, він заперечував можливість усвідомлення суспільних інтересів людьми найманої праці, котрі «не володіють розумінням більше, ніж діти, і не більше, ніж іноземці, зацікавлені в національному добробуті» [9, с. 98]. Крім того, якщо їм надати політичні права, вони спробують використовувати їх для посягання на власність. Ось чому політичні права допустимо мати лише тим, у кого є прибуток, який дає можливість існувати протягом року, не працюючи за наймом.

Англійський філософ Ієремія Бентам на тій же підставі повністю заперечував саму можливість принципу народного суверенітету. Критикуючи французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, він стверджував, що сама ідея природних прав особистості веде до обґрунтування анархії і опору державній владі. Визнаючи реальним правом лише те, що встановлене державою, І. Бентам наголошував, що право, протиставлене закону, «є найбільшим ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду» [2, с. 13]. Тим не менше, за І. Бентамом право повинне виводитися з принципу користі, тобто інтересів окремих членів суспільства («найбільше щастя для що найможливо більшого числа членів суспільства: ось єдина мета, яку повинен мати уряд») [1, с. 29]. Розроблена І. Бентамом концепція утилітаризму (від лат. utilitas — користь, вигода) відкидала право держави втручатися в стосунки між суб'єктами трудових відносин на тій підставі, що останні без зовнішнього втручання здатні діяти за принципом найбільшої користі для самих себе.

Найбільш змістовною вважається критика концепції «народного суверенітету» німецьким філософом Ґеорґом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем. Виходячи з положення про неподільність і невідчужуваність суверенітету (як і Ж.-Ж. Руссо), Г.В.Ф. Гегель відмовляв народу в праві на останній. В основі гегелівської концепції суверенітету лежало розуміння держави як цілісності або як він називав її сам – тотальності. Звідси головна ідея концепції суверенітету Г.В.Ф. Гегеля – ідея нерозривної цілісності держави, в рамках якої жодна з «частин» (морально відповідальний перед народом монарх, підлеглий йому уряд та народ, що управляється урядом згідно волі монарха) не може мати самостійного існування. Звідси народ, «узятий без свого монарха …є аморфна маса, яка вже не є державою і …не володіє суверенітетом, урядом, судами, начальством, станами і чим би то не було» [6, с. 62].

Згідно концепції Г.Ф.В. Гегеля, держава (тобто, її підлеглий монарху уряд) прагне до встановлення на всій своїй території повного суверенітету. Якщо ж влада монарха і уряду не є повною, то ніякий політичний союз не є державою. Тому дії, що ведуть до послаблення влади уряду, за Г.В.Ф. Гегелем є найтяжчим злочином проти держави. У даній системі координат про народний суверенітет можна говорити лише умовно, в тому сенсі, що народ проживає у власній державі.

Започаткована учнем І. Бентама Джоном Остіном концепція юридичного позитивізму, що розглядала фіксоване в нормативно-правових актах держави чинне (позитивне) право як єдино можливе, єдиним носієм і джерелом суверенітету визначала державу як інститут, що стоїть над суспільними протиріччями. Німецький юрист, економіст і історик Лоренц фон Штейн, визнаючи системний характер антагоністичних протиріч між соціально-економічними класами та генерованої цими протиріччями класової боротьби, також відстоював ідею надкласового характеру держави. У роботі «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції», що була оприлюднена у 1842 році, він висунув проект «надкласової монархії» як альтернативу прагненню

протиборчих класів до оволодіння державною владою і використання її у власних інтересах. Л. фон Штейн вважав згубними для суспільства як перемогу капіталістів, що за допомогою держави поневолили б робітничий клас, так і захоплення держави пролетаріатом, що призвело б до припинення виробництва, а внаслідок цього – до розкладу і смерті громадянського суспільства [13, p. 28].

На думку Л. фон Штейна, республіка, заснована на ідеї народного суверенітету, не може служити суспільному благу: при високому майновому цензі вона стає знаряддям влади капіталістів, і навпаки, наділення більшості населення політичними правами підпорядковує республіку пролетаріату. Звідси єдиною формою держави, незалежною від класів, є конституційна монархія. Монарх, згідно думки Л. фон Штейна, займає настільки могутнє і недосяжне положення, що йому чужі інтереси будь-якого класу. Тільки монарх здатний усвідомити інтереси суспільства в цілому; виходячи з цих інтересів, він попереджає утиск одного класу іншим [13, p. 175–177]. З цієї точки зору, особистість логічно позбавлялася основних політичних прав, а народ – претензій на реалізацію суверенітету.

Однак у конкретних історичних умовах першої половини XIX ст. ліберальні вимоги «нейтральності держави» в боротьбі власників капіталу за охорону своїх привілеїв від політично і економічно безправних найманих робітників та селянства, що інтенсивно розорювалося і втрачало свої класові ознаки, означало позбавлення більшості європейського суспільства не лише громадянських, але й основних людських прав [7].

В економіці цього періоду відбулися великі зміни. Дрібні підприємства і фірми під впливом конкуренції витіснялися з ринку, монополізувалися різні види виробництва, виникали потужні монополістичні об’єднання з колосальними владними ресурсами – трести, синдикати, корпорації тощо, які почали відігравати вирішальну роль у політичному житті суспільства. Монополізація і концентрація капіталу в банківській сфері провокували періодичні кризи і депресії, що супроводжувалися банкрутством підприємств,

ростом безробіття та посиленням експлуатації найманих робітників, які на той час становили більшість населення в індустріально розвинених країнах [4]. Через низькі доходи цієї більшості платоспроможний попит населення катастрофічно відставав від темпів виробництва товарів, що гальмувало розвиток ринку. Загострення спротиву більшості владі ресурсозабезпеченої меншості в перспективі вело до розколу суспільства, що викликало необхідність посилення регулюючої ролі держави. Враховуючи, що прибутки монополістів дозволяли їм конвертувати матеріальні ресурси у ресурси влади [11], у розвинених країнах демократія фактично переростала в олігополію (владу групи монополістів), хоча її зовнішні ознаки зберігалися. Все це стало причиною занепаду ліберальної ідеології вже наприкінці XIX ст. та стало причиною нових концептуальних форм утвердження ідеї народного суверенітету.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як бачимо, класики ліберальної демократії виходили з постулату про рівність всіх членів суспільства. Ігнорування фактичної нерівності в рамках ліберальної теорії ввійшло у протиріччя з реальною політичною практикою вже у перший період існування буржуазних республік. Введення майнового цензу для користування громадянськими правами та квот на участь у виборчому процесі для представників різних соціальних груп ознаменувало виключення зі складу нації як носія суверенітету фактичної більшості цієї нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бентам И. Рассуждение о гражданском и уголовном законоположении / И. Бентам; [пер. М. Михайлова]. – Санкт-Петербург: б/и, 1805. – 81 с.
2. Бентам И. Тактика законодательных собраний / И. Бентам. – Санкт-Петербург: б/и, 1907. – 186 с.
3. Воронянський О. В. Всесвітня історія: довідник / О. В. Воронянський, Н. Л. Міщенко. – Харків : Ранок, 2009. – 480 с.
4. Воронянський О. В. «Національні інтереси» як категорія політичної науки [Електронний ресурс] / О. В. Воронянський // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2011. – № 10. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/ 2011_53/Gileya53/P8_doc.pdf

5. Воронянський О. Проблема суб'єктності суверенітету в контексті технології здійснення влади / О. Воронянський // Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2015. – Vol. 2. – Iss. 4. – С. 205–209.
6. Гегель Ґ. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Ґ. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – Київ : Юніверс, 2000. – 336 с.
7. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації / І. Д. Денисенко //Український соціум. – 2013. – №. 3. – С. 32–43.
8. Денисенко І. Д. Теорія соціального простору: евристичний потенціал щодо соціально-політичних досліджень / І. Д. Денисенко // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : Збірка наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – 2015. – №. 2 (2). – С. 27–37.
9. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис. – 1993. – № 2 – С. 97–106.
10. Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору: [монографія] / Г. М. Куц. –Харків: Віровець А.П., 2011. – С. 248–298.
11. Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки / О. В. Воронянський, С. Є. Євсєєв, Ю. В. Журавльов, Ю. В. Зайончковський [та ін.]. – Харків: «Міськдрук», ХНТУСГ імені Петра Василенка; ХНУБА, 2017. – 284 с.
12. Польовий М. А. Основні риси розвитку циклічних уявлень про історичний процес в російській і світовій історіографії / М. А. Польовий // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2002. – Т. 1. – С. 314–322.
13. Stein L. von. Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs / Lorenz von Stein. – W. Fink, 1971. – 224 p.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2013